

Vrijwilligers, die wil je erbij hebben

Vrijwilligers betrekken

bij

het onderwijs

Commissie
Vrijwilligersbeleid

Vrijwilligers betrekken bij het onderwijs

Vrijwilligerswerk speelt een belangrijke rol in de lokale gemeenschap en veel gemeenten hebben de laatste jaren een vrijwilligerswerkbeleid ontwikkeld. Voor veel ambtenaren binnen andere sectoren is het lastig zicht te krijgen op de rol en betekenis van vrijwilligers bij het realiseren van beleidsdoelen op hun eigen beleidsterrein. Die betekenis is in veel gevallen groot, en zou nog groter kunnen zijn wanneer vrijwilligers ook in sectoraal beleid meer aandacht krijgen. Sterker nog: zonder vrijwilligers zou het praktisch en financieel onmogelijk zijn om bepaalde gemeentelijke doelen te realiseren. Met de brochurereeks *Vrijwilligers, die wil je erbij hebben* wil de Commissie Vrijwilligersbeleid het belang en de rol van vrijwilligerswerk zichtbaar maken en de gedachteontwikkeling hierover stimuleren.

Opzet van de brochurereeks

De brochurereeks *Vrijwilligers, die wil je erbij hebben* bestaat uit zes delen: een strategiebrochure en vijf afzonderlijke brochures, die betrekking hebben op de sectoren:

- leefbaarheid en veiligheid
- vrije tijd (sport, kunst en cultuur en natuur en milieu)
- onderwijs
- gezondheidszorg en hulpverlening
- maatschappelijk verantwoord ondernemen

Er is gekozen voor losse brochures. Zo is het voor betrokkenen in de betreffende sectoren makkelijk de voor hun relevante informatie te verkrijgen. Logischerwijs kijkt de sectorambtenaar eerst naar de brochure die betrekking heeft op zijn of haar eigen werkterrein. Zo is het ook bedoeld, maar het kan ook inspirerend zijn eens over de schutting te kijken. Soms bieden voorbeelden uit andere sectoren veel inspiratie bij het kijken naar de rol van vrijwilligers in de eigen sector.

Hoe kunt u de brochures gebruiken?

U kunt deze publicatie op drie verschillende manieren gebruiken:

- 1 Als middel om collega's in diverse sectoren te overtuigen van het belang en nut van vrijwilligers voor hun dagelijks werk.
- 2 Als zoeklicht voor de betekenis van vrijwilligers voor het eigen beleid.
- 3 Als inspiratiebron voor het vergroten van de rol van vrijwilligers.

Elke brochure volgens een vast stramien

Per sector wordt steeds een aantal beleidsdoelen benoemd. Vervolgens wordt voor die beleidsdoelstellingen aangegeven op welke manier vrijwilligers een rol (kunnen) spelen bij het realiseren daarvan. Dit wordt in de meeste gevallen geïllustreerd met opvallende voorbeelden. De voorbeeldbeschrijvingen zijn kort gehouden: achterin elke brochure vindt u de contactgegevens van de besproken voorbeelden.

Rol gemeente in diverse voorbeelden

De gemeente speelt een belangrijke rol bij het stimuleren van de inzet van vrijwilligers. Om die inzet effectief te laten zijn moet de manier waarop vrijwilligers worden 'ingezet' passen in de visie van de gemeente. Daarbij gaat het om de algemene brede visie op beleidsvoering en om de specifieke visie op vrijwilligerswerkbeleid. Omdat de in deze brochures aangehaalde voorbeelden ook allemaal voortkomen uit een eigen gemeentelijke context zult u ze moeten 'vertalen' naar de situatie in uw eigen gemeente.

De gemeente speelt een belangrijke rol in het stimuleren van vrijwillige inzet. Heel veel waardevolle vrijwilligersprojecten komen nog altijd voort uit particulier initiatief; soms van grote organisaties of bedrijven, vaak van groepjes actieve bewoners, sportverenigingen, kerken etc. Een gemeente moet er niet naar willen streven bestaande succesvolle projecten 'over te nemen' of *zelf* veel nieuwe projecten op te starten – er zijn immers anderen die dat vanuit hun positie midden in het veld beter kunnen. Wel kan de gemeente een waardevolle bijdrage leveren door bestaande initiatieven op te merken, te ondersteunen, te laten groeien en bloeien en te waarderen om de bijdrage die deze leveren aan het realiseren van de eigen maatschappelijke doelstellingen van de gemeente. Daarmee wordt weer aangesloten bij de traditie van lokaal sociaal beleid: 'sturen op doelen, faciliteren op instrumenten'.

Vrijwilligerswerk en onderwijs

Iedereen kent wel de leesmoeder of –vader op school en de ouders die meegaan als begeleider bij schooluitjes. Maar vrijwilligers zijn ook op allerlei andere manieren actief in en om de school. En vergeet daarbij vooral de leerlingen zelf niet.

In het onderwijs zijn er drie belangrijke categorieën van vrijwilligerswerk te onderscheiden:

- leerlingen die elkaar helpen
- mensen van buiten die leerlingen ondersteunen
- vrijwilligerswerk als leerplek

Onderwijs is in het gemeentelijk beleid een beetje een vreemde eend in de bijt; hoewel scholen op allerlei manieren bijdragen aan ook voor de gemeente belangrijke beleidsdoelen, is de invloed van de gemeente op deze sector beperkt. Scholen maken immers grotendeels hun eigen beleid. Een deel van de onderstaande voorbeelden ligt dan ook meer op het beleidsterrein van de scholen, dan dat van de gemeente. Wat overigens niet hoeft te betekenen dat de gemeente dergelijke initiatieven niet zou kunnen ondersteunen en stimuleren.

Belonen van actieve leerlingen

Steeds meer scholen, in het basisonderwijs en in het voortgezet onderwijs, investeren in het actief betrekken van leerlingen. Dat kan op de 'klassieke' wijze, door bijvoorbeeld de instelling van een leerlingenraad, maar er zijn veel meer manieren. Misschien worden zij niet snel zo genoemd, maar deze actieve leerlingen zijn vrijwel altijd vrijwilligers.

Er zijn overigens goede manieren om deze leerlingen wel te belonen, anders dan met geld. Ten eerste kan de school de leerlingen een certificaat of diploma meegeven dat laat zien dat zij als vrijwilliger, bijvoorbeeld als conflictbemiddelaar, actief geweest zijn. Zeker als de leerlingen hiervoor een cursus of training hebben gevolgd, is dit het overwegen waard. De leerlingen voelen zich op deze wijze gewaardeerd voor hun inspanningen. Het kan ook een mooie aanvulling zijn op het Curriculum Vitae. Als de inzet van de leerlingen betrekking heeft op een door de gemeente opgezet of ondersteund project kan ook de gemeente dergelijke certificaten uitreiken. De school kan er ook voor kiezen de leerling binnen het curriculum te belonen voor de activiteiten, door die te erkennen als invulling van de vrije ruimte of de leerling vrijstelling te geven van onderdelen van bepaalde vakken.

Interessante publicaties:

NOV heeft diverse brochures uitgegeven met betrekking tot vrijwilligerswerk in en rond het onderwijs, waaronder een **Draaiboek voor jongerenvrijwilligerswerk in de schoolsituatie**, de folder **Vrijwilligerswerk, de ideale leerplek en het onderzoeksrapport Studenten en vrijwilligerswerk**. Deze publicaties zijn te bestellen via www.smaakmakers.nl.

Leerlingen die elkaar helpen

Voor leerlingen die elkaar helpen worden vaak termen als peer-mentoring (sociaal-emotionele ondersteuning/begeleiding), peer-tutoring (inhoudelijke ondersteuning) en peer-mediation (conflictbemiddeling) gebruikt. De toevoeging van de Engelse term 'peer' duidt erop dat het hier gaat om leeftijdsgenoten die elkaar helpen.

*Het door Sardes ontwikkelde **Stap Door!** is een tutorproject voor basisschoolleerlingen. Leerlingen uit groep 7 of 8 gaan een aantal keren per week samen lezen met leerlingen uit groep vier. De oudere leerlingen krijgen een training, waarin ze vaardigheden ontwikkelen om jongere kinderen te kunnen helpen bij het leren lezen. Ook oefenen zij in de training hun sociale en communicatieve vaardigheden en zij leren hoe ze op een positieve manier met jongere leerlingen om moeten gaan. Voor de jongere leerling kan het leuk en stimulerend zijn om samen met een mede-leerling, die dichterbij hem of haar staat, maar tegen wie hij of zij tegelijkertijd wel een beetje opkijkt, te lezen. De aanpak draagt ook bij aan het benadrukken van het spelelement van het lezen.*

De werkwijze van Stap Door! wordt vooral toegepast binnen de reguliere lestijd. Maar ook toepassing in de buitenschoolse opvang is goed denkbaar, bijvoorbeeld voor leerlingen met een taalachterstand. Oudere leerlingen vinden het vaak heel leuk om voor te lezen aan kinderen die nog niet zelf lezen. Naast leuk is dit voor beiden erg leerzaam.

Ook op allerlei andere manieren is het mogelijk oudere leerlingen te laten meehelpen bij het onderwijs aan jongere leerlingen. Te denken valt aan de tussenschoolse opvang (overblijf) en de opvang van nieuwe leerlingen (zeker wanneer die gedurende het jaar nieuw de school binnenkomen). Op veel middelbare scholen krijgt dit vorm in de *brugklasbegeleiding*.

Steeds meer scholen kiezen er voor om oudere leerlingen in te zetten voor de begeleiding van brugklassen. De vorm die dat krijgt verschilt per school. In de meeste gevallen worden de mentoren gekoppeld aan een brugklas, maar ook individuele begeleiding (waarbij één mentor meestal meerdere mentees heeft) komt voor. In sommige gevallen beperkt de taak van de mentoren zich tot het beschikbaar zijn voor leerlingen die vragen hebben. In andere gevallen gaan de mentoren mee als begeleider op het brugklaskamp en/of is er sprake van een intensieve begeleiding gedurende het hele jaar. Meestal worden de mentoren vooraf getraind in begeleidingsvaardigheden. Daar leren ze om te gaan met lastige situaties, bijvoorbeeld als blijkt dat een leerling gepest wordt.

Eén van de vele scholen waar men werkt met brugklasbegeleiding is de katholieke scholengemeenschap De Breul in Zeist. Hier zijn per brugklas drie 'Brugklasleerlingen' (BKKL's). Zij assisteren de mentor gedurende het schooljaar, gaan mee op het brugklaskamp en helpen bij de introductiedag en klassenavonden. Daarnaast trekken ze in de pauze vaak op met 'hun' brugklassers. "Eigenlijk zijn ze een beetje te vergelijken met een oudere broer of zus waar je mee kunt praten als je daar behoefte aan hebt," schrijft de school op haar website.

Sardes heeft, onder andere in samenwerking met De Breul, een training ontwikkeld die scholen kunnen bestellen (de methodiek *Leerlingen Ondersteunen Leerlingen*).

Overigens kunnen leerlingen niet alleen elkaar helpen, maar ook mensen buiten de school. Dit is vaak een heel goede manier om je bewust te worden van je eigen kennis en vaardigheden, vergroot het zelfvertrouwen en is een leerzame ervaring.

In het project *Jong leert oud geven* leerlingen uit de hogere klassen van HAVO en VWO van scholen in Breda computerlessen aan ouderen. Zo worden de leerlingen aangesproken op dingen waar zij goed in zijn. Ze worden serieus genomen en ze leren omgaan met de verantwoordelijkheid die zij hebben als 'docent'. Ook wordt op deze manier gewerkt aan wederzijds begrip tussen de generaties. Het project draagt bij aan een positieve beeldvorming over de school en stelt de vrijwilligerscentrale in staat betrokken te blijven bij nieuwe initiatieven binnen het vrijwilligerswerk. Het project is begonnen op één school, maar zal binnenkort op zeven scholen lopen en wordt (praktisch) ondersteund door diverse organisaties, waaronder dagblad BN/De Stem.

Juist dit soort samenwerkingsverbanden tussen scholen, gemeente en andere organisaties op het gebied van vrijwilligerswerk biedt gemeenten de mogelijkheid vrijwilligerswerk onder jongeren te stimuleren. De uitvoering van mentor-, tutor- en mediationprojecten ligt vooral bij de scholen (zij het soms in samenwerking met anderen). De gemeente kan scholen stimuleren dergelijke initiatieven te nemen. Bijvoorbeeld door materialen en/of subsidies ter beschikking te stellen. Ook kan het zinvol zijn meerdere of alle scholen in de gemeente gezamenlijk aan te spreken. Dit kan leiden tot vruchtbare samenwerking tussen scholen in de uitvoering en uitwisseling van ervaringen. Daarnaast kan het de koudwatervrees bij scholen - voor wie mentoring, tutoring en mediation vaak nog nieuwe begrippen zijn - wegnemen.

Vrijwilligers van buiten die leerlingen ondersteunen

In Nederlandse scholen zijn veel vrijwilligers 'van buitenaf' actief. Het meest bekend zijn waarschijnlijk de lees- en overblijfouders en de helpende handen bij verschillende schoolse activiteiten. Maar er is meer. Net als bij leerlingen die elkaar helpen gaat het ook hier vaak om activiteiten waarbij ervaringsdeskundigen individuele ondersteuning bieden aan leerlingen die een steuntje in de rug kunnen gebruiken. Bijvoorbeeld met taalhulp.

In Utrecht en Amsterdam runt Cosmicus een mentorproject voor allochtone middelbare scholieren die een steuntje in de rug kunnen gebruiken. Cosmicus is een grote multiculturele studentenvereniging met afdelingen in zeven studentensteden. De mentoren zijn allemaal allochtone HBO en universitaire studenten. Cosmicus organiseert het project in overleg met middelbare scholen en zorgt voor een goede 'match' tussen mentor en mentee. De mentoren functioneren als rolmodel voor de scholieren. Die zien dat het ook als allochtoon mogelijk is succesvol te zijn in het onderwijs. De studenten staan, gezien hun achtergrond, dicht bij de scholieren; scholieren bespreken hun problemen eerder met hun 'studentenmentor' dan met begeleiders op school. Ze begrijpen elkaar beter. Bij de begeleiding is altijd sprake van een één-op-één-relatie tussen mentor en mentee. De begeleiding kan zowel inhoudelijk als sociaal-emotioneel van aard zijn, en kan variëren van huiswerkhulp tot het praten over persoonlijke problemen van de leerling. Doel van de begeleiding is de leerling te stimuleren op een zo hoog mogelijk niveau terecht te komen en optimaal gebruik te maken van de eigen talenten.

Ook dit project laat zien dat het waardevol is te komen tot samenwerking tussen scholen en externe partijen. De gemeente kan bij dit soort projecten een belangrijke (faciliterende en bemiddelende) rol spelen. Bijvoorbeeld door het overdraagbaar maken van ervaringen met dergelijke projecten voor andere stadsdelen of dorpskernen. Ook kan de gemeente bestaande projecten samen met externe partijen uitbreiden.

Vergelijkbaar hiermee, maar uitgevoerd door een heel ander soort mentoren is het brugklasproject van het Gilde Amsterdam.

Gilde Amsterdam, een vrijwilligersorganisatie van mensen boven de 50 jaar, biedt in samenwerking met de organisatie School 's Cool begeleiding aan voor brugklasleerlingen die het moeten stellen zonder veel steun van het thuisfront – bijvoorbeeld omdat hun ouders niet bekend zijn met het Nederlandse onderwijsstelsel. Voor deze leerlingen kan de stap van de basisschool naar de middelbare school erg groot en soms zelfs te groot zijn. De mentoren van het Gilde begeleiden de kinderen bij deze grote stap. Ze komen elke week een uurtje bij de brugklasser thuis om te praten over hoe het gaat op school en te helpen bij het maken van huiswerk en het leren plannen. Deze aanpak helpt de leerlingen de overstap succesvol te maken. Ook in veel andere steden in Nederland bestaat een Gilde dat dergelijke activiteiten ontplooit.

Een ander terrein waarop vaak gebruik gemaakt wordt van vrijwillige mentoren is de doorstroming van met name meisjes naar beroepen waarin zij traditioneel ondervertegenwoordigd zijn, bijvoorbeeld in de techniek.

Naast individuele ondersteuning van leerlingen komt het ook voor dat deskundigen van buiten de school op vrijwillige basis worden ingezet, om leerlingen bepaalde kennis bij te brengen. Hierbij spelen bedrijven een belangrijke rol. Denk bijvoorbeeld aan een computerdeskundige die gedurende een aantal weken informaticalessen op hoog niveau verzorgt. Ook de wethouder

die leerlingen inwijdt in de wereld van politiek en openbaar bestuur valt in deze categorie. Scholen kunnen zo kennis binnenhalen die normaal gesproken onbetaalbaar of simpelweg niet voor handen is. Deskundigen kunnen hun kennis overdragen aan anderen (vaak een erg dankbare taak en goed voor de reflectie op het eigen werk) en bedrijven en de overheid kunnen een nieuwe generatie 'warm' maken voor het werken in hun sector. Overigens hebben ook veel ouders vanuit hun eigen (werk)ervaring iets te bieden dat interessant is voor de school: denk bijvoorbeeld aan de ouder die een ochtendje komt vertellen over zijn of haar werk op de boerderij of die een theaterworkshop komt geven.

Vrijwilligerswerk als leerplek

Het nut van vrijwilligerswerk zit 'm niet alleen in het werk dat gedaan wordt, maar ook in de vaardigheden die leerlingen er mee opdoen. Scholen kiezen er daarom voor leerlingen als onderdeel van het curriculum vrijwilligerswerk te laten doen, als een vorm van praktijkleren. Voor de ontwikkeling van sociale competenties van leerlingen kan vrijwilligerswerk van grote waarde zijn. In de VS is dit al sterk ontwikkeld. In Nederland is al een aantal aardige voorbeelden voorhanden.

*Na een aantal lessen over vrijwilligerswerk in het project **Stilzitten is niks** (gegeven door gastdocenten en ondersteund door een cd-rom en een interesstest) kunnen leerlingen van een aantal VMBO-scholen in Rotterdam op een informatiemarkt kiezen om als vrijwilliger aan de slag te gaan. Sommige scholen stellen het vrijwilligerswerk verplicht, als een soort voorbereidende stage. Een van de doelen van het project is het versterken van de sociale competenties van leerlingen door hen in een levensechte situatie te laten leren. Daarnaast wordt op sommige scholen een koppeling gemaakt met jongerenparticipatie. De gemeente wil met dit project in het bijzonder allochtone jongeren in aanraking brengen met vrijwilligerswerk. Ten eerste omdat zij daar van huis uit minder bekend mee zijn dan autochtone jongeren en ten tweede omdat het vrijwilligerswerk simpelweg niet zonder hen kan.*

Het project levert geen directe 'productie' op; het is puur gericht op leren en kennismaken en levert op korte termijn geen bijdrage aan het oplossen van het tekort aan vrijwilligers (op lange termijn natuurlijk wel, zo is de bedoeling).

Deze werkwijze is ook geschikt voor kleinere gemeenten. Zo is de gemeente Hellendoorn bezig met de ontwikkeling van een 'vrijwilligersstage' voor scholieren. De vrijwilligerscentrale voert het project uit, maar de gemeente verwacht een actieve opstelling van scholen. De vrijwilligerscentrale heeft diverse organisaties bereid gevonden hun organisatie open te stellen voor de scholieren. De stageplek wordt voor de jongeren gezocht. Vooralsnog nemen alleen jongeren uit de bovenbouw van het atheneum deel aan het project. Met de stage wil de gemeente jongeren in aanraking brengen met vrijwilligerswerk en krijgen de jongeren de mogelijkheid om in de praktijk hun (sociale) vaardigheden te oefenen.

Dergelijke projecten lenen zich uitstekend voor samenwerking tussen scholen en de vrijwilligerscentrale. Wanneer een dergelijk project wordt gestart in uw gemeente is het zinnig eens te informeren bij vrijwilligerscentrales in andere gemeenten; mogelijk hebben zij lesmaterialen ontwikkeld die ook in uw gemeente gebruikt kunnen worden. NOV heeft samen met SLO een folder en een draaiboek gemaakt over vrijwilligerswerk als leerplek.

Een voorbeeld van een vruchtbare samenwerking tussen een vrijwilligercentrale en een onderwijsinstelling is te vinden in Rotterdam.

*Om een nieuwe generatie vrijwilligers te bereiken en om jongeren en ouderen met elkaar in contact te brengen hebben de Hogeschool Rotterdam en Stap/VT (een steunpunt voor vrijwilligers in Rotterdam) samen het keuzevak **Vrijwilligerswerk voor ouderen** ontwikkeld. Dit vak bestaat uit lessen over vrijwilligerswerk en het omgaan met ouderen. Een onderdeel hiervan is de praktijkles rolstoelrijden. Vervolgens is er een praktijkgedeelte, dat er uit bestaat dat de studenten twaalf keer op bezoek gaan bij één oudere. Het gaat om het contact, maar ook om het nuttige werk dat gedaan wordt. De studenten ontwikkelen hun sociale vaardigheden en maken kennis met de wereld van ouderen; de ouderen houden via de jongeren contact met de maatschappij. Niet minder belangrijk is dat de studenten de ouderen ook helpen, bijvoorbeeld bij het doen van boodschappen.*

De studenten ontvangen voor dit vak studiepunten. Het blijkt dat veel studenten ook daarna vrijwilligerswerk blijven doen. Het komt regelmatig voor dat de studenten de oudere met wie ze in het kader van het keuzevak contact hebben gehad ook daarna blijven bezoeken.

Contactgegevens

NOOT: Een lijst met contactgegevens is altijd kwetsbaar, gegevens veranderen nu eenmaal in de loop van de tijd. Mochten de in deze lijst genoemde gegevens niet meer correct zijn, dan kunt u door op internet te zoeken op de naam van het project of van de organisatie vaak eenvoudig de juiste gegevens achterhalen. Ook is het zo dat de meeste verwijzingen projecten betreffen; het is mogelijk dat sommige daarvan inmiddels zijn beëindigd. De in zo'n project opgedane ervaringen worden daarmee niet minder interessant. Daarom is steeds ook de organisatie achter het project genoemd.

Project: **Certificering**
Publicatie: **'Een ervaring rijker, over het (h)erkennen van vaardigheden opgedaan in het vrijwilligerswerk'**
(bestelnummer: E32835)
Organisatie: NIZW
Telefoon: 030 - 230 63 11
E-mail: kennisplein@nizw.nl
Website: www.nizw.nl of www.smaakmakers.nl

Project: **Stap Door!**
Organisatie: Sardes
Telefoon: 030 - 232 62 00
E-mail: secretariaat@sardes.nl
Website: www.sardes.nl

Project: **Brugklasleerlingen (BKKL's)**
Organisatie: Katholieke scholengemeenschap De Breul
Telefoon: 030 - 691 56 04
E-mail: de-breul@de-breul.nl
Website: www.de-breul.nl

Publicatie: **Map Leerlingen ondersteunen leerlingen**
Organisatie: Sardes (zie gegevens hierboven)

Project: **Jong leert oud**
Gemeente: Breda
Organisatie: Vrijwilligerscentrale Breda
Contactpersoon: Olga Kroes
Telefoon: 076 - 521 57 44
E-mail: breda@vrijwilligerscentrale.nl
Website: www.jongleertoud.nl
of:
Organisatie: Scholengemeenschap De Nassau
Contactpersoon: Jac Kriens en Peter Hendriks
Telefoon: 076 - 533 03 30
E-mail: algemeen@nassau-sg.nl

Project: **Mentorproject allochtone scholieren**
Gemeente: Diverse
Organisatie: Cosmicus
Telefoon: 030 - 253 28 44
E-mail: info@cosmicus.nl
Website: www.cosmicus.nl

Project: **Mentorproject brugklasleerlingen**
Gemeente: Amsterdam
Organisatie: Gilde Amsterdam
Telefoon: 020 - 622 42 75
Website: www.gildeamsterdam.nl

Project: **Stilzitten is niks!**
Gemeente: Rotterdam
Organisatie: Jeugdadviesbureau De Heuvel
Contactpersoon: Nelleke Poppelier
Telefoon: 010 - 413 21 00
E-mail: jwa.de.heuvel@planet.nl

Project: **Vrijwilligersstage**
Gemeente: Hellendoorn
Organisatie: Gemeente
Contactpersoon: Astrid Gerritsen en Joanne Wessels
Telefoon: 0548 - 63 06 21
E-mail: a.gerritsen@hellendoorn.nl en j.wessels@hellendoorn.nl

Project: **Keuzevak 'Vrijwilligerswerk voor ouderen'**
Gemeente: Rotterdam
Organisatie: Stap/VT en Hogeschool Rotterdam
Telefoon: 010 - 436 30 90

Bestellen producten van de Commissie

De producten van de Commissie Vrijwilligersbeleid zijn te bestellen bij:

De Commissie Vrijwilligersbeleid

Postbus 20350

2500 EJ Den Haag

070 - 340 78 23

vrijwilligersbeleid@minvws.nl

www.vrijwilligersbeleid.nl